

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/61253>

Please be advised that this information was generated on 2018-07-08 and may be subject to change.

De negentiende eeuw ontmaskerd en geridderd

Een commentaar¹

Hoe vangt men een eeuw? Het is moeilijk. Eeuwen zijn geen natuurlijke historische eenheden. Ze zijn te groot, of nog te klein. Er zijn auteurs die de negentiende eeuw kort houden (1815-1880, 1830-1870) of juist heel lang nemen (1770-1914). Een eeuw is ook een te breed kader. Er gebeurt teveel, en teveel tegelijk, en bij nader inzien werken allerlei processen tegen elkaar in. De cultuurhistoricus die een beeld van een eeuw ontwerpt, kijkt met halfgesloten ogen door de oogharen. De lichtvlekken en accenten die overblijven, vormen het beeld. Maar nee, zelfs deze analogie gaat mank. Want het verleden ligt niet ergens als compleet landschap waarvan men een vereenvoudigde, gestileerde afbeelding kan maken. De historicus tuurt terug in het massieve donker van een verlaten tijd, waarvan alleen ontmoedigend grote stapels teksten en beeldmateriaal resteren. Het beeld dat hij of zij ontwerpt is dan ook geen afbeelding of verbeelding, maar een visie of interpretatie. De vraag kan niet zijn of het beeld van een eeuw compleet is, en of het klopt; alleen, of het overtuigt en inzicht biedt. Hoe degelijk geannoteerd ook, een boek over een eeuw blijft een essay.

Behalve visie en een enorme ervaring met het onafzienbare corpus aan materiaal is er moed nodig om een interpretatie van een eeuw te willen geven. Gelukkig is de studie van de negentiende eeuw in 2002 verrijkt met twee zulke pogingen, die in dit tijdschrift bijzondere aandacht verdienen. De Amerikaanse historicus Peter Gay, inmiddels tachtig jaar, geeft in *Schnitzler's century. The making of middle-class culture 1815-1914* een handzame samenvatting van zijn enorme vijfdelige studie *The bourgeois experience. Victoria to Freud* (1984-1998). De Amsterdamse hoogleraar Nederlandse letterkunde Marita Mathijssen, een generatie jonger, zet met *De gemaskerde eeuw* een voorlopige kroon op een kwarteeuw liefdewerk ter bevordering van een juistere waardering van de negentiende eeuw en haar literatuur. Beide auteurs hebben een missie. Niet alleen

Mathijssen, ook Gay is ruim een kwarteeuw geleden begonnen het publiek ervan te overtuigen dat de negentiende eeuw een beter imago verdient. Die eeuw was niet saai, bekrompen, geremd, conservatief en hypocriet, maar dynamisch, progressief, intrigerend en complex van mentaliteit.

Het imago van de negentiende eeuw was en is onverbrekkelijk verbonden met dat van de *bourgeoisie*. Beide auteurs behandelen de negentiende eeuw inderdaad als de eeuw van de burgerlijke cultuur. Maar waar tot voor een kwarteeuw de aanduiding 'burgerlijk' een catalogus van ondeugden voor ogen riep waarvan bekrompenheid, zelfgenoegzaamheid en huichelachtigheid wel de voornaamste waren, is inmiddels tenminste onder cultuurhistorici de burgerlijke cultuur een object van onderzoek geworden dat boeit en intrigeert juist vanwege de complexiteit en paradoxaliteit van die cultuur. Toen Gay en Mathijssen indertijd begonnen met hun herwaardering van de negentiende-eeuwse burgerij, waren zij nog *unzeitgemäss*. Dat is nog te merken in hun apologetische benadering. Voor Mathijssen is 'burgerlijk' zelfs 'een geuzennaam' (12). Beide auteurs brengen een macht aan argumenten mee om het belang van de negentiende eeuw voor onze eigen tijd en de vooruitgang van de mensheid te staven: een meer humane samenleving, de parlementaire democratie, grote doorbraken in technologie en wetenschap, hygiëne, planning en medische zorg – het is, met de titel van een recente BBC-serie, *What the Victorians did for us*, en wij zouden hun daarvoor dank verschuldigd zijn. Gay, die met zijn ouders in de jaren dertig nazi-Duitsland moest verlaten en zich in Amerika vestigde, meent aan het einde van zijn boek zelfs dat de negentiende eeuw zich over weinig heeft te schamen – in vergelijking met de gewelddadige, barbaarse twintigste, die in 1914 begon. Zijn negentiende-eeuwse burgers hebben hun eigenaardigheden, maar het waren wezenlijk goedbedoelende lieden die het leven waardeerden, serieus nadachten over grote vraagstukken, en 's avonds tenminste goede muziek en theater bezochten.

Voor jongere onderzoekers zijn dergelijke rechtvaardigingen volkomen overbodig. Toen de burgerlijke negentiende eeuw in de late jaren 1970 als studie-object ontdekt werd, was ogenschijnlijk de verwerping ervan nog op een hoogtepunt. Juist in de jaren zestig besloot burgerlijk Nederland collectief progressief en *de bohème* te worden; nooit eerder werd 'burgerlijkheid' zo algemeen en grondig verfoeid. Maar in deze depreciatie vormden de jaren zestig en zeventig niet zozeer een nieuwe ontwikkeling als wel het culminatiepunt van een verwerping die al sinds de late negentiende eeuw in gang was gezet door de artistieke avant-garde en door het socialisme die in hun gebruik van de term *bourgeoisie* de hele dominante beschavings- en maatschappij-ideologie van de negentiende eeuw veroordeelden.² Brachten de jaren zestig en zeventig in retorisch opzicht niets nieuws, de collectieve verwerping indiceerde wel dat de burgerlijke cultuur, die in menig opzicht tot aan de jaren zestig dominant was gebleven, inmiddels

daadwerkelijk op haar einde liep. De welvaarts- en verzorgingsstaat, het nieuwe consumptie-ethos en de mogelijkheden voor velen om het leven vrijer in te richten, ontnamen er het fundament en de rechtvaardiging aan. En juist vanaf het moment dat de burgerlijke cultuur niet meer gewoon aanwezig was, dus op afstand werd geplaatst, kwam zij in beeld als *historisch* verschijnsel, dat terugging tot de achttiende eeuw. Wie zich in de jaren zeventig begon te interesseren voor de negentiende eeuw en de burgerlijke cultuur ervoer nog de weerstand van de gevestigde opinie. Voor jongere onderzoekers is de burgerlijke negentiende eeuw een onbeladen studieterein, gewoon een intrigerende verre wereld – voltooid verleden. Studie van de burgerlijke cultuur heeft zelfs het tij mee sinds de jaren tachtig en negentig, toen de belangstelling groeide voor het liberalisme, de *civil society* en organisatievormen van het culturele leven. De apologetische toon van Gay en Mathijsen is dus goed te begrijpen, maar doet inmiddels ouderwets aan.

Synthese als causerie

Wat hebben deze twee boeken de lezer te bieden? Marita Mathijsens *Gemaskerde eeuw*, eerder (maart 2003) in dit tijdschrift gesignaleerd, probeert de mentaliteit van negentiende-eeuwse burgers te vangen – hun attitudes ten aanzien van seksualiteit, ziekte, moord en dood, drankmisbruik, misdaad en straf, het gezin, de liefdadigheid en het geloof. Het boek wordt gepresenteerd in drie lagen, opklimmend van een ‘onderbouw’ (die overeenkomt met de verrichtingen van het onderlichaam) via de harde ‘realiteiten’ van leven en maatschappij, naar de ideologische ‘bovenbouw’ van de verheven idealen (gezin, liefdadigheid en geloof). De complexe verhouding van de burgerij met de regels, normen, idealen en theorieën die zij zichzelf en anderen oplegde behandelt Mathijsen overwegend aan de hand van (Nederlandse) literaire teksten, van Beets, Van Lennep, Kneppelhout, Bosboom-Toussaint, Multatuli, HaverSchmidt en een menigte andere, minder bekend gebleven auteurs. Omdat zij als ervaren literatuurhistorica de voorwaardelijke bruikbaarheid van literaire bronnen wel kent, flankert zij deze bronnen met andere, zoals Nutstractaten, filantropische en wetenschappelijke publicaties, egodocumenten en tijdschriftartikelen. Verdere steun biedt de secundaire literatuur over de behandelde onderwerpen. Op deze manier haalt Mathijsen het uiterste uit haar literaire bronnen. Zij beschouwt deze inderdaad als ‘een travestie van maatschappelijke conflicten en collectieve obsessies. In de literatuur leest men wat de mensen bezighield [...]’ (17). Dat geldt waarschijnlijk wel juist voor de burgerlijke letterkunde vanaf de jaren 1830, zowel ondanks als door haar sterk idealiserende en moralistische realisme. Maar ook dan niet zonder voorbehoud: het zou naïef zijn veelvoorkomende thema’s altijd te houden voor een afspiegeling van wat mensen bezig hield. Literaire thema’s volgen

immers voor een groot deel een eigen conjunctuurbeweging, die onder meer bepaald wordt door het commercieel uitmelken van een thema, het streven naar het verwerven van literaire status door een eindeloos emuleren ervan, of het hergebruik in een proces van 'zinkend cultuurgood'. Zo vormen de voorbeelden die Mathijssen losjes geeft van het thema 'schijngestalten' als representatie van de worsteling van de negentiende-eeuwers met allerlei tegenstrijdigheden (16) in feite een optelsom van heel verschillende motieven en bedoelingen. Zij maakt overigens wel, *en passant*, een ander voorbehoud bij het gebruik van literaire bronnen: deze geven alleen de 'officiële moraal' van de tijd weer (41). Maar dat zou voor de moderne onderzoeker nu juist niet zo'n probleem meer hoeven te zijn, sinds de Franse mentaliteitshistorici en auteurs als Foucault en Ginzburg hebben laten zien hoe men ook de 'stiltes' en 'terzijdes' in de bronnen, dat wat zij kennelijk proberen te verzwijgen of juist al te opzettelijk naar voren brengen, zinvol kan interpreteren als uitingen van een verborgen moraal of ideologie.

Mathijssens losse aanpak is overigens fris en leest beslist plezierig. Als poging om de onbekende negentiende eeuw bij een groter publiek bekender en interessanter te maken, en tegelijk te demonstreren dat de als saai en duf afgewezen literatuur van die tijd heel wat spannends te bieden heeft, is *De gemaskerde eeuw* natuurlijk geslaagd en sympathiek te noemen, en verdient het boek alle lof. Het betekent overigens wel dat de schrijfster inmiddels kennelijk ook erkent dat die literatuur hoofdzakelijk nog een documentaire waarde heeft, een standpunt dat zij in eerdere jaren niet bereid was te aanvaarden.³ Wat moderne lezers nog zou kunnen boeien in die literatuur is er nu door Mathijssen waarschijnlijk wel uitgehaald. Zouden die lezers bevrediging vinden als zij, aangespoord door de lectuur van haar boek, zelf tot Cremer, Potgieter en Beets teruggaan?

Een andere vraag is wat het boek de meer gevorderde belangstellenden in de negentiende-eeuwse burgerlijke cultuur te bieden heeft. Natuurlijk, ook voor dit publiek bevat *De gemaskerde eeuw* een rijkdom aan tekstplaatsen en een mooi gegroepeerd overzicht van thema's. Die groepering brengt ook wel eens mee dat de lezer geen betoog krijgt, dat poogt thema's en verschijnselen te verklaren, maar een parade van aardige voorbeelden die losjes door wat verbindende zinnen bijeen worden gehouden. Die losse aanpak gaat in wetenschappelijke zin beslist te ver waar de schrijfster zich onbekommerd beroept op sociëteitsroddel, apocriefe praatjes en mededelingen van horen zeggen (38, 39). Ook is zij bereid in haar interpretaties soms een heel eind mee te gaan in de ideologisch geladen voorstellingen van haar bronnen.

Peter Gays *Eeuw van Schnitzler* is veel breder gedocumenteerd en omvat een veel groter terrein, maar zijn aanpak en bedoelingen zijn verwant. Hier is de zeer ervaren, oudere historicus aan het woord die zijn vijf delen *Bourgeois experience* nog eens samenvat. Zijn kennis van negentiende-eeuwse bronnen is

indrukwekkend. In zijn reconstructie van de cultuur en mentaliteit van de Victoriaanse bourgeoisie combineert Gay brieven, dagboeken, literair en wetenschappelijk materiaal uit die tijd, en statistische gegevens uit Oostenrijk, Duitsland, Frankrijk, Engeland, de Verenigde Staten, zelfs incidenteel uit Nederland. Zijn Victoriaanse bourgeoisie is een 'internationale', waarvan de leden elkaar, bij alle nationale accentverschillen, herkenden aan hun waarden, levensstijl en zorgen. In negen hoofdstukken, net als bij Mathijssen geordend in drie afdelingen, leidt de geleerde causeur zijn lezers rustig rond door de wereld van de bourgeoisie: haar maatschappelijke en politieke positie, haar omgang met seksualiteit en agressie, religie, kunst en privacy, haar vele zorgen en angsten, de snelle veranderingen op allerlei gebieden, de betekenis van gezin, familie en arbeid. Het is een rijk panorama en tegelijk, ook door het gebruik van egodocumenten, een geheel van 'inkijkjes'.

Compositorisch heeft Gay ervoor gekozen dit geheel bijeen te houden door elk onderwerp steeds te beginnen vanuit de dagboeken, het literaire werk en de levenspraktijk van de Oostenrijkse schrijver en arts Arthur Schnitzler (1862-1931), uit het milieu van de liberale joodse bourgeoisie in het Wenen van de late negentiende eeuw. Aan Schnitzler heeft Gay een woordvoerder die zelden tegenvalt, maar is hij inderdaad representatief voor de eeuw van 1814-1914? Natuurlijk, wie in 1862 geboren werd, groeide op in de culturele erfenis van de voorbije halve eeuw. Maar Schnitzler lijkt toch veel meer de man van het Weense fin-de-siècle dan van de Victoriaanse periode. Hij was geen 'typische bourgeois', erkent ook Gay. Maar dat vormt in zijn optiek geen bezwaar. Niet toevallig is Schnitzler de tijd- (en stad-)genoot van Freud (1856-1939). In hun beider werk staan de neuroses van de negentiende-eeuwse burgerlijke samenleving centraal. Voor Gay, auteur van een biografie van de Weense psychiater, van *Freud for historians* en nog ten minste vier boeken waarin freudiaanse concepten een grote rol spelen, komt de ware aard of de culminatie van de burgerlijke cultuur vooral aan het licht in die neuroses en in de 'grenzen' die die cultuur stelde en die door de generatie van Schnitzler steeds verkend en overschreden werden.

Gay bedoelt zijn boek uitdrukkelijk als synthese, als kroon op zijn *Bourgeois experience*, niet als samenvatting daarvan. Is hij daarin geslaagd? Ik geloof het niet. Zijn boek dwingt diep ontzag af om de achteloze eruditie en het gemak waarmee hij tal van aspecten van de negentiende-eeuwse samenleving aanstipt. Maar het blijft een causerie en wordt nergens een betoog dat iets opbouwt of doorzoekt naar onderliggende verklaringen. Gay stelt veel te veel aan de orde en werkt weinig echt uit. Het hoofdstuk over agressie en orde bijvoorbeeld is een vrij conventionele opsomming van de grote revoluties, het imperialisme, antisemitisme en de discussie over lijf- en doodstraf. Wat hierin specifiek het

aandeel is van de bourgeoisie komt nauwelijks uit de verf. Het ene moment behandelt Gay gewoon de hele negentiende-eeuwse geschiedenis, ongeacht wie er voor allerlei beslissingen verantwoordelijk waren, het andere moment zoekt hij naar burgerlijke obsessies. Het hele boek door is zijn kader onvast: gaat het over de negentiende eeuw of over de cultuur van de burgerij? Ook de opzet roept vragen op. Het laatste hoofdstuk, over *privacy*, behandelt woninginrichting, gezinsverhoudingen, het briefschrijven, individualisme, de geheime stemming en de belangstelling voor het 'ik' en het 'zelf', maar leest als een dossier boeiende restaantekeningen zonder plot. Wat de kern of het zorgvuldig voorbereide hoogtepunt van deze analyse van de burgerlijke cultuur had kunnen zijn, is nu een aanhangsel.

Ondanks het gebruik van statistische gegevens voor sommige onderwerpen blijft Gays werkwijze overwegend impressionistisch, met een briefcitaat hier en een romanthema daar, geplukt uit vroege of late decennia en verspreid over de hele westerse wereld. Als het zo uitkomt gebruikt hij dezelfde bronnen als getuigen *à charge* en *à décharge*, wat de overtuigingskracht niet ten goede komt. Hij dekt zich wel in tegen kritiek op zijn generalisaties door erop te wijzen dat hij 'de bourgeoisie' tegelijk behandelt als een ideaaltype en als een geheel van nationaal verschillende en intern weer gelaagde burgerijen, maar de vraag is wat de lezer daarmee opschiet. Het hele boek door moet Gay 'enerzijdsen' en 'anderzijdsen' en elke conclusie, die natuurlijk op generalisatie berust, zwakt hij af door erop te wijzen dat de zaak natuurlijk per land, regio, stand en sekse kon verschillen. Soms lopen de generalisaties uit op platitudes. Ja, de Victorianen waren vast anders dan de karikaturen die vroegere auteurs er wel van gemaakt hebben. Zeker, er waren ook heel wat Franse echtgenoten die oprecht van elkaar hielden. En het burgerlijke leven beantwoordde niet altijd aan de ideologie. Het lijken wel gewone mensen, die Victorianen – dat is menigmaal de conclusie waarmee Gay zijn lezer teleurstelt.

Les mystères du dix-neuvième siècle

Maar eigenlijk bedoelt hij dat ook. Zijn boek wil laten zien dat de Victorianen niet zo Victoriaans waren als wij op grond van beperkt brongebruik en kwaadwillige vroegere beeldvorming schijnen te denken. Het merkwaardige van beide boeken is dat zij enerzijds de 'ware' negentiende eeuw aan ons willen teruggeven, maar anderzijds geschreven zijn door auteurs die oordelen vanuit de modernistische, emancipatoire en verlichte ideologie van de jaren zestig en zeventig. Het is opvallend hoe vaak voor de negentiende-eeuwse burgerlijke cultuur de metafoor van het masker of de sluier gebruikt wordt. De kunsthistorica Mariëtte Haveman brak een aantal jaren geleden een lans voor de toenmalige academische

bourgeoischilders onder de gelukkige titel *Het feest achter de gordijnen*.⁴ Achter dat gordijn van het kille modernisme openbaarde zich een vrolijke salon waarin schilders en hun publiek nog onbekommerd genoten van schoonheid, nostalgie, sensualiteit en verstrooiing. Die metafoor heeft wortels in de negentiende eeuw zelf. Al in het midden van de negentiende eeuw zelf was er internationaal een mode onder schrijvers om de 'verborgenheden' van Parijs, Amsterdam of Londen aan het licht te brengen. Twee van de invloedrijkste denkers van die eeuw, Marx en Freud, ontwikkelden elk op hun eigen terrein een theoretisch model om onderliggende, verdrongen belangen in spreken en handelen te ontmaskeren.

Ook Marita Mathijssen is geïntrigeerd door de maskerade. Zij gebruikt de metafoor op verschillende niveaus. Zij wil voor de moderne lezer het masker lichten van een eeuw die veel onuitgesproken en toegedekt liet, maar wil tegelijk laten zien hoe de toenmalige burgerij zich wel moest bedienen van maskering om haar beschavingsprogramma niet te laten verzwakken door de evidente spanning tussen moraal en praktijk. Haar literaire bronnen vormen een 'travestie' van conflicten, obsessies en tegenstrijdigheden in de toenmalige samenleving. En dan is er nog het masker van een verkeerde, onwelwillende beeldvorming dat de burgerlijke cultuur is opgezet door het modernisme. Ook Gay is eropuit te 'demystificeren' en onjuiste beeldvorming te corrigeren. Geleid door Freud zoekt hij naar wat de burgerlijke cultuur verborg, en naar de oorzaak van haar neurosen. Maar in het antwoord meent hij de visie van zijn leermeester te moeten verwerpen.

Voor moderne auteurs van na de seksuele revolutie is de verborgen seksualiteit van de negentiende eeuw het mysterie bij uitstek. Sedert de jaren zestig zijn autobiografen en literaire auteurs onder 'het intiemste' niet hun diepste zielenroerselen maar hun seksualiteit gaan verstaan.⁵ Ware openhartigheid uit zich in seksuele openbaarheid; moderne mensen definiëren hun identiteit in seksuele categorieën. Seksualiteit is in de hedendaagse publieke cultuur zo 'normaal' geworden dat zij tevens normatief wordt: de zwijgzaamheid van de negentiende eeuw – en de twintigste eeuw tot aan de jaren zestig – op dit punt is daardoor gaan gelden als een *probleem* en als een leugen. Nu iedereen weet hoe belangrijk seks is, mag het niet zo zijn dat dit wezenlijke aspect van het verleden in het donker blijft.

De beide boeken van Mathijssen en Gay delen volop in deze moderne queeste naar de verborgen seksualiteit van onze voorouders. Gay stelt zich in zijn *Bourgeois experience* en in dit boek opnieuw uitdrukkelijk ten doel af te rekenen met het lang gevestigde beeld van de preutse, seksueel gefrustreerde en daardoor neurotische Victorianen. Het is op dit punt dat hij Freud moet tegenspreken. Dat moet een offer voor hem zijn geweest, want Freuds hele psychologie vindt in deze diagnose haar uitgangspunt. Gay laat echter zien dat de Victorianen er

misschien minder mee te koop liepen dan wij, maar dat zij er wel pap van lustten. Zij waren eigenlijk veel *gewoner* en *menselijker* dan zij vroeger, op grond van eenzijdig bronnenmateriaal, werden voorgesteld. Zij waren niet neurotisch en als zij het wel waren kwam dat niet door seksuele repressie, maar door de snelle veranderingen en het versnelde levenstempo – een teleurstellende verklaring waarmee Gay terugvalt op een arts van de generatie vóór Freud, de Amerikaan Charles Beard, de uitvinder van de ‘neurasthenie’ als moderne beschavingsziekte. Zwak argument bovendien omdat Gay zelf laat zien dat de klacht over het enerverende levenstempo al ruim ouder was en ongeveer door elke generatie opnieuw zo ervaren wordt.

Marita Mathijssen volgt Gay in zijn seksuele bevrijding van de Victoriaanse burgers, en waarschijnlijk terecht, maar beide auteurs lijken zich nauwelijks de evidente vraag te stellen waarom de toenmalige cultuur dan toch zo gesloten was op dit vlak. Mathijssen wijst tenminste nog op de publieke moraal van zelfbeheersing, het kernstuk van de burgerlijke beschavingsopvatting. Daarin paste het niet dat de mens zich aan natuurdriften en ontremming overgaf, maar wel dat de burgerij het deed voorkomen alsof zij boven dergelijke ongeregeldeheid stond. Daarnaast was identiteit toen minder een zaak van individualiteit dan van aanvaarding van een rolvervulling binnen een collectief, zodat decorum altijd voor expressie ging. Maar misschien ook is de vraag verkeerd. Wereldwijd en historisch is de huidige openheid op seksueel gebied uitzonderlijker dan de terughoudendheid van vorige generaties. De negentiende eeuw mag creatief zijn geweest in het aandragen van medische en biologische legitimeringen van een voor mannen en vrouwen verschillende functietoedeling en seksualiteit, in de meeste traditionele en sterk confessionele samenlevingen zijn zwijgzaamheid en een dubbele moraal op seksueel gebied nog steeds normaal. En ook de critici van de burgerij sinds de late negentiende eeuw hadden doorgaans vooral bezwaren tegen de dubbele seksuele moraal en de incongruentie van moraal en praktijk, niet tegen het private karakter van de seksualiteit als zodanig.

Het verborgenste van de negentiende eeuw is natuurlijk het verbodenste deel van de seksualiteit, de masturbatie. En daarom geven beide laat-twintigste-eeuwse auteurs er ruim aandacht aan, vanuit hun verlichte en geamuseerde verbazing over deze dwaze obsessie van de negentiende-eeuwse zedenmeesters. Lach- en vreeswekkende voorbeelden genoeg van waarschuwingen, verboden en inhumane apparaten ter beteugeling van de ‘eenhandige zonde’, maar ook hier blijven de verklaringen mager. Mathijssen noemt kort een ‘maatschappelijk harmoniemodel’ gebaseerd op vereniging van het mannelijke en vrouwelijke en de afwijzing van stilstand, verspilling en solisme, maar zonder de macht van dit soort ideeën verder te verklaren (52). Gay wijst op de doorwerking van de oude religieuze verboden, op het veldwinnen van wetenschappelijke theorieën en

verder op de 'highly unstable atmosphere', wat al bijzonder zwak is (150). Hij verzuimt dit onderwerp in verband te brengen met de 'medicalisering' van de negentiende eeuw, die hij alleen terloops signaleert, en met het arbeidsethos, dat hij elders wel uitgebreid bespreekt.

In deze richting ligt waarschijnlijk de verklaring voor de burgerlijke obsessie aangaande het 'onanisme', die overigens al van de achttiende eeuw dateert. Ten eerste nam de medische wetenschap in toenemende mate functies en gezag over van de oude religieuze orde, en ging traditionele bijbelse verboden kleden in een nieuw medisch-fysiologisch discours. Die medicalisering zelf, dus het streven naar vergroting van invloed en prestige van de medische beroepsgroep, bracht bovendien een toenemende bemoeienis en een stroom van publicaties mee; ook daardoor werden dit soort 'problemen' in elk geval zichtbaarder.⁶ Maar fundamenteeler is de preoccupatie van de burgerlijke ideologie met orde, maatschappelijkheid en productiviteit. Geheime, particuliere genoegens waren noch sociaal-opbouwend, noch gereguleerd, noch productief. Het offensief tegen masturbatie en andere ongeregelde vormen van seks dateert al van de achttiende eeuw, toen de burgerlijke levensopvatting zich begon uit te breiden tot een algemeen programma, de grondslag voor een nationale maatschappij. Het stellen van reglementen, de nadruk op 'gezelligheid', de opvatting van beschaving als beheersing, inpassing en sublimering, en de verheffing van geregelde productiviteit tot deugd karakteriseren dat programma. De hele economische theorie van de industrialiserende negentiende eeuw stond in het teken van de *productie*.⁷ Consumptie, 'verbruik', gold als een economische zonde, als verlies. Deze veroordeling van consumptie sloot aan bij een oudere traditie, de waarschuwingen tegen het gevaar van *luxuria*, de genot- en weeldezucht, die bij de verkwistende aristocratische levensstijl hoorde, maar die voor elke nijvere maatschappij decadentie beduidde.⁸ Het is niet zo verbazend dat een normenstelsel dat zozeer nuttigheid en 'productieve deugd'⁹ huldigde seksuele verkwisting en heimelijk genot als een ideologisch kwaad voorstelde. Dat verklaart ook enigszins waarom – anders dan Gay suggereert – de veroordeling van onproductief seksueel genot niet rond 1900 afliep, maar binnen de burgerlijk-confessionele cultuur minstens tot aan de jaren zestig dominant is gebleven. Pas toen heeft ook in ruime zin het belang van consumptie en een consumptieve levensstijl erkenning gekregen, en kwam er ruimte voor de individuele zelfbestemming en het hedonisme.

Hedendaags in hun benadering van de negentiende eeuw zijn Gay en Mathijssen nog in een ander opzicht. Lang gold de negentiende-eeuwse bourgeoisie als het hatelijke toonbeeld van zelfgenoegzaamheid of zelfvoldaanheid – *the smug bourgeoisie*. Zij blaakte van optimisme en vooruitgangsvertrouwen, wist alles zo goed en legde anderen de maat aan van haar eigen bekrompenheid. Nu is dit simplistische beeld al minstens sinds Walter Houghtons onvolprezen *The Vic-*

torian frame of mind (1957) gecorrigeerd, die ook de burgerlijke 'anxiety', 'tension' en 'doubt' behandelde.¹⁰ Maar in de tegenwoordige beeldvorming, en ook in de meevoelende presentatie van Gay en Mathijssen staat de *kwetsbaarheid* van de burgerlijke cultuur veel sterker voorop.¹¹ We zien nu vooral een sympathiek worstelende, complexe burgerij, steeds ten prooi aan 'anxiety', onzekerheid, verwarring en een gevoel van bedreiging. De nervositeit, de 'breukvlakervaring'¹² die vroeger juist als het kenmerk van het fin-de-siècle werd beschouwd, lijkt zich nu over de hele negentiende eeuw te hebben uitgebreid. Met het ontmaskeren van allerlei negentiende-eeuwse ideologietjes van 'mannelijkheid' is het perspectief op de eeuw als het ware gefeminiseerd. Inderdaad is voor Marita Mathijssen de negentiende eeuw 'een zij' (9), 'een vrouw, want zij is in een voortdurende strijd gewikkeld tussen de chaos die eigen is aan de mens en de harmonie waarnaar gestreefd moet worden' (248). Zo is de eeuw van de industrie, de spoorwegen, de staatsvorming, het positivisme, het liberalisme, het socialisme, het imperialisme en de absolute mannelijke dominantie in de moderne cultuurgeschiedenis een mysterieuze, complexe en kwetsbare vrouw geworden.

Gevaarlijke complimenten

Hoe verhoudt die negentiende eeuw zich tot de twintigste? Beide auteurs hebben niet alleen moeite die positie eenduidig te bepalen, maar ook hun eigen positie jegens hun onderzoeksobject. Vooral in het boek van Gay is steeds de moderne moralist aan het woord die, bij al zijn begrip voor de negentiende eeuw, persoonlijk natuurlijk aan de goede kant staat in het oordeel over vrouwenrechten, seksuele vrijheid en vernieuwende kunst. Vooral op dit laatste gebied is zijn benadering eigenlijk ouderwets. Hij waardeert de bourgeoisie om haar cultuurliefde en doet moeite te tonen dat ook vernieuwing van de kunst – dus de *goede*, door het modernisme gecanoniseerde richting – brede ondersteuning vond. Wat dat betreft is de hedendaagse belangstelling van de cultuurgeschiedenis voor receptie en gebruik, het mechanisme van canonvorming, de functie en ordening van musea of de genootschappelijkheid aan hem voorbij gegaan. Op andere momenten wordt hij juist beperkt door zijn behoefte de negentiende eeuw te verdedigen. Inzake de houding van de bourgeoisie tegenover het armoede-probleem wijst hij de vulgair-marxistische interpretatie van filantropie en godsdienst als instrumenten van een kapitalistische samenzwering af (185-188). Maar zelf heeft hij eigenlijk geen betere verklaring voor de passiviteit waarmee men die armoede als gegeven aanvaardde, zoals het feit dat voor 1870 nog maar weinigen echt begrepen welke sociaal-economische structuurveranderingen de industrialisatie meebracht. De verklaring van armoede als het gevolg van morele

tekortkomingen deed dienst zolang het ontbrak aan een goede economische analyse.

Is het perspectief van Gay en Mathijssen enerzijds het verlicht-hedendaagse, anderzijds zijn zij nogal eens geneigd de zelfuitleg van hun negentiende-eeuwse woordvoerders voor waarheid aan te nemen. Niet toevallig kwam Marx op zijn ideologiekritiek: het discours van de negentiende eeuw, in tijdschriften, brochures, belletristiek en wetenschap, is in hoge mate programmatisch en ideologisch. Ondanks de schijn van realisme tonen negentiende-eeuwse bronnen vaak niet zozeer de werkelijkheid als wel een beginsel, een tendens of een norm. Voor de historicus vormen al die betuigingen van godgegeven standsbesef, of alle klachten over emanciperende vrouwen of wereldwijze jeugd meer de indicatie van een probleem of een ideologische spanning dan een weergave van een maatschappelijke realiteit. Gay lijkt dat te vergeten, bijvoorbeeld waar hij uit het zelfbeeld van de negentiende eeuw als dynamische 'overgangstijd' de verklaring afleidt voor de nerveuze klachten van de burgerij. De negentiende eeuw articuleerde het gevoel van snelle veranderingen meer en vaker dan eerdere eeuwen; maar men kan dit besef al sinds de Oudheid aanwijzen. Elke generatie ervaart het. Vergeleken bij de twintigste eeuw lijkt het tempo van verandering in de negentiende eeuw nogal mee te vallen. En in hoeverre is het gegeven dat het familieleven een populair thema was in de literatuur van voor 1880 werkelijk een reflectie van een bijzondere familiecultuur? Hadden de Victorianen geen seks omdat de literatuur er toen niet over schreef? Werden er opvallend veel kinderen te vondeling gelegd in de decennia waarin we dat verhaalmotief vaak tegenkomen? Werden burgerlijke conventies na 1880 algemeen als een dwangbuis ervaren omdat de literatuur ze nu zo ging voorstellen, of betekende dit juist dat de burgerlijke levensregels nu pas echt breed gevestigd raakten (terwijl schrijvers en kunstenaars zich begonnen te identificeren met een 'aristocratischer' standpunt)?

Beide auteurs doen een poging te schetsen hoezeer onze tijd schatplichtig is aan de negentiende eeuw. Volgens Marita Mathijssen vormen 'de idealen van de negentiende eeuw het stramien voor onze maatschappij' (247) – idealen die vooral sinds 1968 gerealiseerd werden (249). Dat is natuurlijk niet geheel onwaar in de zin dat elke eeuw voor een belangrijk deel voortbouwt op de erfenis van de voorafgaande. Maar deze zienswijze ontnemt, waarschijnlijk onbedoeld, aan de negentiende eeuw haar eigen karakter: zij wordt gereduceerd tot voorbereiding. Er is ook nogal wat tegen in te brengen. Onze verzorgingsstaat was vreemd aan de negentiende eeuw. Het toenmalige, op zichzelf brede pakket aan particuliere en kerkelijke vormen van steun ging uit van een wezenlijk andere gedachte en bestond eigenlijk al ten minste sinds de zeventiende eeuw. In die zin vormt de filantropie van de negentiende eeuw eerder een eindpunt dan een begin.

Met een minder sympathiserend oog gezien kan men de toenmalige samenleving ook als hard, gesloten en intolerant karakteriseren. Aan de negentiende eeuw danken we wel het parlementaire stelsel, maar de democratische gedachte stond geenszins in aanzien; tot aan het einde van de eeuw heeft men alles geprobeerd om te ontkomen aan deze consequentie van de natuurlijke gelijkheid. De politieke orde stelde kwaliteit, verantwoordelijkheid en representatie van beginselen centraal, juist om het gevaar van de democratie op afstand te houden. Feitelijk is de democratie pas na 1945 een onaantastbare waarde geworden. Geen negentiende-eeuwse burger zou zich herkend hebben in de wereld van na 1968, zoals de 'generatie van '68' zich juist walgend afkeerde van het burgerlijke verleden.

Het gevaar van goedbedoelde pogingen om de negentiende eeuw te actualiseren is dat lof gemakkelijk kan omslaan in blaam. Als het klopt dat de twintigste eeuw zoveel van de negentiende heeft mogen erven, zoals Gay betoogt (283-289), dan is die eeuw ook medeplichtig aan de zware zonden van de twintigste. Het wetenschappelijk racisme, de inzet van wetenschap voor oorlogsdoelen, het agressieve nationalisme, de ideologisering van de politiek, het maakbaarheids-utopisme en de industrieel-utilitair ingerichte samenleving – ook dat alles is in gang gezet door de negentiende eeuw. Het is dus verstandiger van dit soort complimenten af te zien.

Maar wat doet het uiteindelijk allemaal af aan deze twee sympathieke, rijke en boeiende pogingen tot synthese? Marita Mathijssens *De gemaskerde eeuw* en Peter Gays *Schnitzler's century* geven stof tot discussie, zowel om wat ze wel als om wat ze niet bevatten. En daar mag het publiek van dit tijdschrift de auteurs dankbaar voor zijn.

Noten

- ¹ Naar aanleiding van Peter Gay, *Schnitzler's century. The making of middle-class culture 1815-1914* (New York en Londen 2002), Nederlandse vertaling *De eeuw van Schnitzler* (Amsterdam 2003) en Marita Mathijssen, *De gemaskerde eeuw* (Amsterdam 2002).
- ² Remieg Aerts, 'De erenaam van burger. Geschiedenis van een teloorgang' in: Joost Kloek en Karin Tilmans ed., *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw* (Amsterdam 2002) 313-346.
- ³ Marita Mathijssen, 'Tachtig als oogklep', *De Negentiende Eeuw* 16 (1992) Themanummer De uitvinding van de negentiende eeuw, 37-40; Idem, 'De minachting voor de negentiende eeuw', *Ons Erfdeel* 37 (1994) 345-360.
- ⁴ Mariëtte Haveman, *Het feest achter de gordijnen. Schilders van de negentiende eeuw* (Amsterdam 1996).
- ⁵ Henk te Velde, 'Egodocumenten en politieke cultuur' in: Remieg Aerts, Janny de Jong en Henk te Velde ed., *Het persoonlijke is politiek. Egodocumenten en politieke cultuur* (Hilversum 2002) 9-31, speciaal 16.
- ⁶ Liesbet Nys e.a. ed., *De zieke natie. Over de medicalisering van de samenleving* (Groningen 2002). Over de negentiende-eeuwse omgang met het lichaam zie ook Ulricke Döcker, *Die Ordnung der bürgerlichen Welt. Verhaltensideale und soziale Praktiken im 19. Jahrhundert* (Frankfort/Main en New York 1994).
- ⁷ T.J. Boschloo, *De productiemaatschappij. Liberalisme, economische wetenschap en het vraagstuk der armoede in Nederland 1800-1875* (Hilversum 1989).
- ⁸ Wyger Velema, 'Beschaafde republieken. Burgers in de achttiende eeuw' in: Remieg Aerts en Henk te Velde ed., *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen* (Kampen 1998) 80-99; A. Hietbrink, 'De deugden van een vrije republiek: opvattingen over beschaafdheid in de achttiende-eeuwse republiek' in: P. den Boer ed., *Beschaving. Een geschiedenis van de begrippen hoofsheid, heusheid, beschaving en cultuur* (Amsterdam 2001) 197-211.
- ⁹ Vgl. Siep Stuurman, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* (Amsterdam 1992) vooral hfdst. VI.
- ¹⁰ Walter Houghton, *The Victorian frame of mind 1830-1870* (New Haven en Londen 1957, 1985).
- ¹¹ Vgl. P.B.M. Blaas, 'De onzekere eeuw', *De Negentiende Eeuw* 22 (1998) Themanummer De vanzelfsprekende stijl. Nieuwe visies op de negentiende eeuw, 4-24.
- ¹² Jan Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen* (Amsterdam 1976).